

Jakub Banasiak

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (IS PAN)
jakubbanasiak@o2.pl

WOKÓŁ PROBLEMÓW SEMANTYCZNEJ KATEGORII OKREŚLONOŚCI/NIEOKREŚLONOŚCI I STRUKTURY TEMATYCZNO-REMATYCZNEJ W JĘZYKU BUŁGARSKIM I POLSKIM

1. Wprowadzenie i metoda zastosowana w badaniu

Prezentowana w pracy interpretacja faktów językowych wpisuje się w model gramatyki o podstawach semantycznych S. Karolaka [Karolak 2001, 2002, 2004; Karolak, Bogacki 1992] oraz szerzej w nowoczesne (w tym zwłaszcza semantyczne) badania konfrontatywne [Běličová, Nešimenko, Rudnik-Karwatowa 1991; Kiklevič, Korytkowska 2010; Koseska-Toszeva, Korytkowska, Roszko 2007; Mazurkiewicz-Sułkowska 2008; Satoła-Staškowiak 2010; Topolińska 2015]. Artykuł ma jednak charakter przede wszystkim teoretyczno-językowy.

Punkt wyjścia stanowi poziom semantyczny języka modelowany w oparciu o strukturę predykatowo-argumentową. Poziom nadrzędny względem propozycji stanowi natomiast struktura tematyczno-rematyczna traktowana jako pewien rodzaj metapropozycji [por. Karolak, 2000: 230–231]. W artykule omówię związku zachodzące pomiędzy semantyczną kategorią określoności/nieokreśloności i funkcjonalną perspektywą zdania.

Na potrzeby opracowania przyjmuję, że temat (temat główny) to to, o czym się w zdaniu mówi, a remat to to, co się o nim (temacie) mówi. Tak rzecz sformułował S. Karolak:

„Od czasów arystotelesowskich i z tradycji arystotelesowskiej żywej w logice i językoznawstwie wiadomo, że myśl ludzka (sąd logiczny) określana (określany) terminem zdanie ma strukturę binarną. Składa się mianowicie z tego, co stanowi przedmiot myśli, czyli z tego o czym się coś mówi, o czym się zgodnie z prawdą orzeka, oraz z tego, co się o owym przedmiocie mówi, co się o nim orzeka.” [Karolak 2002: 230].

Główną metodą zastosowaną w badaniu jest parafraza, ściślej zaś parafraza zawierająca wyrażenie z tematem wyodrębnionym (por. niżej).

2. Przyjęte założenia badawcze

Ogólnie przyjmuje się, że wyrażenia tematyczne muszą być określone, por. „Odpowiedni warunek muszą spełniać wykładniki tematu, jeżeli temat w zdaniu jest wyrażony *explicite*: muszą to być wyrażenia określone w semantycznej interpretacji pojęcia określoności.” [Karolak 2002: 233]. Zakres sfery określoności jest jednak zróżnicowany w różnych modelach. Problem ten pozostawię na razie bez szerszego komentarza. Prosty i skutecznym testem weryfikującym, czy dany składnik może być tematem jest parafraza fundowana na wyrażeniu z tematem wyodrębnionym. W języku polskim będzie to konstrukcja *jeśli chodzi o T, to R*, w języku bułgarskim natomiast *що се отнася до T, то R*. Struktura tematyczno-rematyczna jest zatem strukturą wyższego rzędu z dwoma argumentami. Jej pierwszym argumentem jest temat, natomiast drugim remat, za który S. Karolak uznaje całą propozycję [Karolak 2002: 237].

3. Wybrane typy fraz i ich dopuszczalność jako pierwszych uzupełnień wyrażenia z tematem wyodrębnionym

Semantyczna kategoria określoności/nieokreśloności bywa obecnie modelowana w oparciu o dwa główne paradygmaty: kwantyfikacyjny i referencyjny. Modelem niedającym się łatwo zasufladkować w ramach powyższej dychotomii jest natomiast intensjonalna koncepcja determinacji S. Karolaka [Karolak 1990]. Kluczową, jak się wydaje, sprawą jest różne traktowanie ogólności w ujęciu Karolaka w zestawieniu z ujęciem kwantyfikacyjnym. Kolejną różnicą wartą odnotowania jest interpretacja fraz z wyrażeniem *niektórzy*, które R. Grzegorzczkowska sytuuje w obrębie kwantyfikacji ogólnej, natomiast V. Koseska-Toszeva egzystencjalnej [por. Grzegorzczkowska 1972; Koseska-Toszeva i in. 2007]. Warto w tym kontekście sprawdzić jakie światło na powyższe różnice interpretacyjne rzucają parafrazy zdań fundowane na wyrażeniu z tematem wyodrębnionym. Aby uniknąć nieporozumień posłużę się terminologią znaną z prac V. Koseskiej-Toszewej. Zacznę od najmniej kontrowersyjnych typów:

a) fraza jednostkowa

pol. *Ojciec Sokratesa był kamieniarzem i rzeźbiarzem.* → *Jeśli chodzi o ojca Sokratesa, to był on kamieniarzem i rzeźbiarzem.*

bułg. *Бащата на Сократ е бил каменоделец и скулптор.* → *Що се отнася до бащата на Сократ, то той е бил каменоделец и скулптор.*

b) fraza egzystencjalna

pol. *Na ulicy stoi jakaś kobieta.* → *Jeśli chodzi o ulicę, to stoi na niej jakaś kobieta.* vs **Jeśli chodzi o jakąś kobietę, to stoi ona na ulicy.*

bułg. *На улицата стои някаква жена.* → *Що се отнася до улицата, то на нея стои някаква жена.* vs **Що се отнася до някаква жена, то тя стои на улицата.*

Jak dowodzą przykłady, fraza jednostkowa może istotnie wypełniać pierwszą pozycję w wyrażeniu z tematem wyodrębnionym. Fraza egzystencjalna (nieokreślona) umieszczona w tej pozycji skutkuje natomiast wyraźną nieakceptowalnością parafrazy.

W kwantyfikacyjnym ujęciu semantycznej kategorii określoności/nieokreśloności ogólność zaliczana jest do nieokreśloności (wraz z egzystencjalnością), por.: „Na skali określoność – nieokreśloność można następująco rozmieścić poszczególne podkategorie omawianej semantycznej kategorii określoności/nieokreśloności: jednostkowość obiektu/jednostkowość zbioru (=określoność) – egzystencjalność presuponująca jednostkowość – egzystencjalność właściwa – ogólność zwyczajowa – ogólność właściwa (=nieokreśloność).” [Roszko 2004: 40]. W modelu S. Karolaka ogólność zaliczana jest z kolei do określoności, tj. uznaje się ją za zupełną intencjonalnie tak, jak deskrypcje określone jednostkowe [por. Karolak 2001: 358]. Jeśli przyjmujemy, że:

- temat jest określony
- tematyczność weryfikuje semantyczność vs asemantyczność wyrażen z tematem wyodrębnionym typu *jeśli chodzi o (...), to (...)*

to:

- zgodnie z modelem kwantyfikacyjnym z nieokreśloną ogólnością będą asemantyczne (poza kontekstem) zdania z frazą ogólną jako jedynym wyrażonym przedmiotem myśli i zawsze asemantyczne zdania z frazą ogólną jako uzupełnieniem wyrażenia tematyzującego
- zgodnie z modelem S. Karolaka z ogólnością zupełną (określoną) zdania takie jak wymienione powyżej będą semantyczne.

c) fraza ogólna

pol. *Kobieta zmienną jest.* → *Jeśli chodzi o kobiety, to jest ona zmienną.*

bułg. *Жената е променлива.* → *Що се отнася до жената, то тя е променлива.*

pol. *Kobiety są ssakami.* → *Jeśli chodzi o kobiety, to są one ssakami.*

bułg. *Жените са бозайници.* → *Що се отнася до жените, то те са бозайници.*

Parafrazy z ogólnym tematem wyodrębnionym są akceptowalne. Jednocześnie w wybranych przykładach niepodobna znaleźć alternatywny temat, co jednak nie sprawia, że są one nieautonomiczne komunikacyjne.

d) fraza z zaimkiem typu *niektórzy*

R. Grzegorzyczkowa w swoich nowszych pracach sytuuje frazy z zaimkiem *niektórzy* na pograniczu kwantyfikacji ogólnej i szczegółowej [Grzegorzyczkowa 2001: 115]. Czy zatem mogą one wystąpić w wyrażeniu z tematem wyodrębnionym?

pol. *Niektóre kobiety są matkami.* → *?Jeśli chodzi o niektóre kobiety, to są one matkami.*

bułg. *Някои жени са майки.* → *?Що се отнася до някои жени, то те са майки.*

Wydaje się, że powyższe parafrazy są wysoce problematyczne, czy wręcz niepoprawne. Nie oznacza to jednak, że zdania wyjściowe są nieautonomiczne. Jeśli przyjąć, że są one równoznaczne z bardziej eksplicytnymi wersjami:

pol. *Niektóre z kobiet są matkami.* → *Jeśli chodzi o kobiety, to niektóre z nich są matkami.*

bułg. *Някои от жените са майки.* → *Що се отнася до жените, то някои от тях са майки.*

Szczególnie warto zwrócić uwagę na zdanie bułgarskie z formą rodzajnika określonego. Tematem powyższych zdań są nacechowane ogólnie kobiety. Innymi słowy o kobietach ogólnie orzeka się, że predykat BYCIA MATKA ma do nich zastosowanie w niepełnym zakresie. Zdania takie można interpretować jako zdania ogólne, choć nie powinno to skutkować uznaniem za ogólne samych fraz podmiotowych.

4. Semantyczna kategoria określoności/nieokreśloności w świetle struktury tematyczno-rematycznej

„W języku bułgarskim za najbardziej typowy środek morfologiczny wyrażający jednostkowość i ogólność w grupie nomen uważa się rodzajnik.” [Koseska-Toszeva 2011: 31]. Obecność rodzajnika tzw. określonego w zdaniach ogólnych stanowi zatem problem interpretacyjny w modelu kwantyfikacyjnym. „Należy podkreślić, że używanie terminu „określoność” w wypadkach, kiedy tzw. rodzajnik określony wyrażał nieokreśloność, czyli ogólność, było oczywistym błędem i wynikało z nierozróżniania formy rodzajnika od znaczenia rodzajnika” [Koseska-Toszeva 2011: 31]. Inną drogą podąża szereg uczonych bułgarskich, którzy poszukują semantycznego inwariantu rodzajnika określonego [przegląd stanowisk por. Гаравалова 2014: 27–33]. Gdyby zjawisko występowania tego samego rodzajnika we frazach jednostkowych i ogólnych cechowało tylko jeden język lub jakąś grupę języków można by dość łatwo tłumaczyć je homonimią. Ma ono jednak charakter szerszy: „Podobnie jest w języku angielskim, francuskim, rumuńskim czy albańskim, gdzie taka sama forma rodzajnika może wyrażać zarówno „jednostkowość”, jak i „ogólność”. Dowodzi to, że powyższa homonimia ma charakter ogólny, a nie typologiczny (np. bałkański)” [Koseska-Toszeva 2011: 32]. Jeśli za istotę homonimii uznać przypadkowość, to nagromadzenie owych przypadków w tak licznych językach byłoby zaskakujące. Alternatywna interpretacja, która moim zdaniem wynika z „tematyzowalności” fraz jednostkowych i ogólnych, postulowałaby nie kolejną przypadkową zbieżność, lecz istnienie ważnych racji semantycznych i komunikacyjnych dla wspólnego traktowania fraz ogólnych i jednostkowych. Jak stwierdza S. Karolak „Rodzajnikiem w obu przypadkach rządzi reguła zupełności – obydwie nazwy wzięte są w ich pełnej intensji i wyznaczonej przez nią ekstensji” [Karolak 2001: 358]. Innymi słowy przedmiot komunikacji (temat) musi być wyznaczony i może być jednostkowy lub ogólny.

5. Podsumowanie

Przedstawiona powyżej interpretacja struktury tematyczno-rematycznej jest zgodna z pracami S. Karolaka (por. bibliografia). Samo funkcjonalne rozczłonkowanie zdania wiąże się w dużym stopniu z użyciem języka oraz wymaga uwzględnienia m.in. intonacji. Za kluczowe dla semantyki uznać można jednak nie tyle, czy dana fraza jest wykładnikiem tematu, co to czy w ogóle może nim być. Możliwość tematyzacji („tematyzowalność”) fraz ogólnych i jednostkowych (przy odpowiedniej intonacji, szyku itd.) stanowi ważki argument za uznaniem fraz ogólnych za określone. Postulowanie istnienia inwariantu semantycznego rodzajnika określonego odpowiada zatem intuicji językowej. Oczywiście formę językową należy odróżniać od jej znaczenia. Znaki językowe często są wieloznaczne, jednak wieloznaczność rzadko cechuje różne języki w odniesieniu do analogicznych wyrażen (pomijam kwestie zapożyczeń etc.). Forma językowa nie jest w tym wypadku myląca. Tak zwany rodzajnik określony jest w tym świetle określony i jednak „nie tak zwany”.

Bibliografia

- Běličová H., Nešimenko G.P., Rudnik-Karwatowa Z. (Red.). (1991), *Problemy teoretyczno-metodologiczne badań konfrontatywnych języków słowiańskich*, Wydawnictwo PAN, Warszawa.
- Grzegorzczkowska R. (1972), *Wykładniki kwantyfikacji w polskim zdaniu*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 4, Językoznawstwo*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 13–19.
- Grzegorzczkowska R. (2001). *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Karolak S. (1990), *Kwantyfikacja a determinacja w językach naturalnych*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Karolak S. (2001), *Od semantyki do gramatyki: wybór rozpraw*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Karolak S. (2002), *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Karolak S. (2004), *O założeniach składniowo-semantycznego opisu języków naturalnych*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, s. 219–228.
- Karolak S., Bogacki K. (1992), *Założenia gramatyki o podstawach semantycznych*, [w:] *Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej* (T. 8), Wiedza o Kulturze, Wrocław, s. 157–187.
- Kiklevič A. K., Korytkowska M. (Red.) (2010), *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski*, Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Koseska-Toszewa V. (2011), *Gramatyka konfrontatywna języków polskiego i bułgarskiego*, „LingVaria : półrocznik Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego”, s. 27–39.
- Koseska-Toszewa V., Korytkowska M., Roszko R. (2007), *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2008). *Wyrażanie kategorii inchoatywności w językach polskim, bułgarskim i białoruskim*, Drukarnia Cyfrowa i Wydawnictwo „Piktor”, Łódź.
- Roszko, R. (2004), *Semantyczna kategoria określoności/nieokreśloności w języku litewskim: w zestawieniu z językiem polskim*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.

- Satoła-Staškowiak, J. (2010). *Polsko-bułgarskie odpowiedniości przekładowe czasów przeszłych*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Topolińska, Z. (2015). *Konfrontacja vs typologia*, „Slavia Meridionalis”, nr 10, s. 307–314. <https://doi.org/10.11649/sm.2010.022>
- Гаравалова, И.Г. (2014). *Членуването на съществителните имена в българските говори*, Издателство Авангард Прима, София.

Jakub Banasiak

**AROUND ISSUES OF THE SEMANTIC CATEGORY
OF DEFINITENESS/INDEFINITENESS AND THEMATIC-RHEMATIC STRUCTURE
IN BULGARIAN AND POLISH**

(Summary)

The paper discusses the interplay between the semantic category of definiteness/indefiniteness and thematic-rhematic structure. Special attention is paid to the semantic requirements that must be met by phrases that may undergo thematization. The “thematizability” of both general and unique phrases is stressed and considered an argument in favour of the common treatment of generality and uniqueness.

Key words: Polish language, Bulgarian language, semantics, definiteness/indefiniteness, thematic-rhematic structure